

II. Куттуу Жумалыкка карата уюштурулган илимий
конференция
(26.04-02.05, 1999-жыл)

**XXI КЫЛЫМДЫН
АСТАНАСЫНДАГЫ
КЫРГЫЗСТАНДА ДИН
ЖАНА КООМ**

ОРТО АЗИЯНЫН МАДАНИЯТЫНДАГЫ ИСЛАМДЫН РОЛУ

Профессор Ш.Базарбаев*

Кыргыз коомчулугу Мухаммед пайгамбардын туулган күнүн кеңири белгиледи. Бул биздин рухий турмушубуздагы жакшы көрүнүш. Аз. Мухаммед тарыхый инсан. Анын улуулугунда шек жок. Ислам динин изилдөөчүлөр гана эмес, башка диндеги Европа элдеринин көрүнүктөө тарыхчылары, ойчулдары, жалпы эле окмуштууларынын Мухаммед пайгамбарга берген баалары буга күбө.

Германиянын көрүнүктүү мамлекеттик ишмери Бренс Бисмарк “Сага окшогон (Мухаммед жөнүндө сөз болууда)... инсанды адамзат бир эле жолу көрдү, мындан кийин көрө албайт” десе, орустун улуу жазуучусу Л.Н. Толстой “Жалпы адамзат үчүн анын кызматы тоо көтөргүс. Ал өсүп-өнүгүүнүн улуу жолдорун көрсөттү” дейт.

Мухаммед пайгамбардын улуулугу эмнеде деген конкреттүү суроо туулат. Биринчи кезекте ал өз доорунун билимдүү адамы болгондугун белгилөө керек. Мухаммед коомдук өнүгүүнүн. тарыхый зарылчылыгын даана көрө билген. Исламдын дин катары пайда болушунун алдында араптар ыдыранды уруулук түзүлүштөн феодалдык таптык мамилеге өтүү доорунда жасашкан. Араб коому исламдай динге муктаж болгон. Ал эми Мухаммед ошол коомдук зарылчылыкты биринчилерден болуп туйган. Европа ааламдары туура белгилегендей. анын улуулугу тарыхый өнүгүүнүн мыйзам ченемин убагында тааныгандыгында, коомдун рухий керектөөсүн өз учурунда чечүүгө бел байлагандыгында десежаңылыштык болбойт.

Ислам Орто Азияга орто кылымдардын башында келген жана жайыла баштаган. Андан 1,5-2 кылым өтпөй Орто Азияда маданий Кайра жаралуу доору башталат. Анын башында эң улуу ойчулдар, окумуштуулар турган. Алардын катарына Абу Али ибн Синаны, Абу Райхан Бирунини, Абу Наср мухаммед Фарабини, Мухаммед ибн Ахмед Хорезмини, Фирдоусини, Рудакини кошсо болот. Ушундай атагы дүйнөгө кеткен окумуштуулардын катарында Кыргызстандан чыккан Жусуп Баласагынды, Махмуд Кашгарийлер болгон.

Булардын эмгектери дүйнөлүк цивилизациянын алтын фондуна киргендиги жалпыга маалым. Мисалы, Абу Али ибн Сина атагы дүйнөгө кеткен улуу окумуштуу, ойчул. Ал ар тараптан өнүккөн окумуштуу, айрыкча медицина илими боюнча күчтүү адис болгон. Анын белгилүү медициналык “Дарыгерлик илимдин канону” деген эмгеги дүйнөлүк медийцинаны жаңы негизге койгон.

* Ош мамлекеттик университети

Орто кылымдардын эң көрүнүктүү ойчулдарынын катарында аль-Фараби да бар. Ал ар тараптуу оригиналдуу ойчул болгон. Фараби Сыр-Дарыянын боюндагы Отрар шаарында туулган. Бухара жана Самаркандта окуган. Багдадта көп жыл жашаган. Ал болгон илимдерди мыкты өздөштүргөн. Фараби бирдей эле убакта философ, социолог, математик, астроном, химик, медик, биолог, менеролог, географ, тилчи, адабиятчы, сааясатчы, психолог жана музукант болгон. Аны “Чыгыштын Аристотели” деп аташкан. Ал эми Абу Райхан Бируни дүйнөдө биринчилерден болуп жер шар сыяктуу экендигин, ал өз огунда айлана тургандыгын айтса, Мухаммед ибн Ахмед Хорезми-математика илимин негиздеген. Алгебра алгоритми деген категорияларды илимге киргизген.

Улуу ойчул-акын Жусуп Баласагын Чыгыш Ренессансынын өкүлдөрүнүн бири. Ал Караханид мамлекетинин борбору Баласагун шаарында туулган. Анын негизги эмгеги “Кутадгу билиг” деп аталат. Бул эмгек түрк элдеринин баалуу мурасы экендиги талашсыз. Ал санат-насыят түрүндө жазылып, көчмөн Караханиддер династиясын өлкөнү башкарууга үйрөтүү максатын көздөгөн. Чыгармада философиялык праблемаларды терең анализге алган материалдар арбын. Эмгектеги эн негизги идеялардын бири- акыл- эсти өркүндөтүүнүн ишенимдүү жолу билим алуу.

Бул жерде кыргызстандык Махмуд Кашгарий жөнүндө айтпай коюуга болбойт. Ал Ыссык- Көлдүн түштүк жээгиндеги Барскан шаарында жашаган. Багдад шаарында билим алган, Кашкарда жашаган. Ал тилчи, алтарыхчы, ал географ жана этнограф. Анын негизги эмгеги “Диван лугат ат-түрк” (“Түрк тилдеринин сөздүгү) деп аталат. Белгилүү жазуучу Т. Сыдыкбеков Махмуд Кашгаринин аталган эмгегине жогору баа берип, анын сөздүгүндө топтолгон байыркы түрк сөздөрүнүн жүздөн сексени бүгүнкү күндө элибиз сүйлөгөн жандуу сөздөр экендигин белгилейт.

Жалпылап айтканда орто кылымдарда Орто Азия дүйнөгө атагы чыккан аалымдарды берген. Алардын эмгектерин дүйнөлүк окумуштуулар, Орто Азия-Казакстан регионунан чыккан ойчулдардын эмгектерине өтө чоң баа беришкен жана алар өздөрүнүн эмгектеринде аларга шилтеме жасашкан. Мисалы, Карл Маркс өзүнүн “Немецтик идеология” деген эмгегинде Джордано Бруно “Диалог” деген эмгегинде, Фейербах менен Гегель өздөрүнүн философиялык эмгектеринде, Данте “Божественная комедия” деген эмгегинде Авиценага кайрылышкан.

Демек, орто кылымдардагы Ренессанс Чыгышта, анын ичинде Орто Азияда башталгандыгында шек жок. Ал жөнүндө, албетте, илимде талаш жок эмес. Башкасын айтпаганда да “Евроцентризм” жөнүндө айыпай коюуга болбойт. Бул агымдын ою боюнча Ренессанс батышта гана болгон. Ал эми Чыгыш дайыма артта калган регион катары эсептелген.

Совет доорунда орто кылымдардагы маданияттын тарыхын изилдеген окумуштуулардын тобу болгон. Алардын ичинде да бирдиктүү көз караш жок. Батыш Ренессансын жактап чыккандардын ичинен ленинграддык окумуштуу В.И.Рутенбургду айтса болот. Ал өзүнүн “Италия и Европа накануне нового времени” (Л.,1974) деген эмгегинде орто кылымдардагы Ренессанс Италиядан башталат деген пикир айтат.

Бирок бул ойду көпчүлүк окумуштуулар сынга алып чыгышкан. Алардын катарына төмөндөгү белгилүү чыгыш таануучуларды кошсо болот: Н.И. Конрад, А.Ф. Лосев, В.Жирмунский, В.К. Чалоян, Ш.И.Нуцибидзе жана башкалар.

Маданият тарыхынын бул көрүнүктүү окумуштуулары орто кылымдардагы Кайра жаралуу Чыгышта башталгандыгын далилдешкен.

Чыгыш Ренессансында исламдын ээлеген орду барбы, болсо алар кайсылар денеген мыйзамдуу суроо туулат. Азыр болгон адабияттарда, айрыкча биз атаган авторлордун эмгектеринде, ислам фактору таптаза эске алынган эмес. Азыркы көз караш менен алганда Чыгыштын маданий Кайра жаралуусунда исламдын ролу зор экендигинде талаш жок. Исламды таркатуучулар Орто Азияга араб маданиятын алып келишкен. Орто Азия борборлоштурулган мамлекеттин (Араб халифаты) курамында өнүгө баштаган. Коомдун өнүгүү муктаждыгы илимдин өнүгүшүн талап кылган. Жергиликтүү элдерге араб жазуусу таркап, мечиттер, медреселер маданияттын, илим-билимдин өнүгүү булагына айланган. Шаардык турмуш дүркүрөп өсүп, архитектура, орнаменталдык искусство кеңири кулач жайган. Диний мектептерде исламды гана үйрөнүү менен чектелбестен, светтик предметтер (математика, алгебра, геометрия, астрономия, география, история ж.б.) да кеңири окутула баштаган. Региондо соода өнүгүп, эл аралык байланыш күчөгөн. Коомдо феодалдыкмамилелер бекемделген. Орто Азиядагы мындай эбегейсиз зор процессте исламдын ролун таанууга болбойт.

Азыркы мезгилде да исламдын коомдогу ролу зор экендиги сөзсүз. Совет доорунда кысымга алынгандыгына карабай эгемендүүлүктүн шартында дин өз ордун адамдардын рухий дүйнөсүнөн кайрадан тапкандыгына күбөбүз. Кечээ эле Республика боюнча болгону регистрациядан өткөн 18 мечит болсо, бүгүнкү күнү ар бир айылдын өзүнүн мечити бар. Конституция боюнча дин мамлекеттен бөлүнгөнү менен адамдардын диний керектөөсүн канааттандыруу багытында өлкөбүздө белгилүү иш-чаралар жүргүзүлүп жаткандыгы да чындык.

Исламдын ыйык китеби Куран, негизинен диний адеп-ахлактык жоболорду жана эрежелерди өзүнө камтый тургандыгы белгилүү. Анын ичинде ата-энесини сыйлоо, аларды ыйык көрүү, уурулук, адилетсиздик, арамдык кылбоо, ак эмгектенүү, эч кимге жамандык көрсөтпөө жана башка талаптар коюлган. Курандагы адамдардын талап кылынган жүрүш-туруш эрежелери жалпы адамзаттык баалуулуктарга дал келери талашсыз. Ошондой эле Ыйык китептеги адеп-ахлактык эрежелери кыргыздардын эзелтен келе жаткан “улууну урматта, кичүүнү сыйла”, “ата-энеңди сыйла, аларды ыйык көр”, “ак эмгектен, арам оокатка барба”, “бирөөгө жамандык кылба, колуңдан келсе жакшылык кыл” ж.б. үй бүлөлүк турмушту гана эмес, коомдук мамилелерди да жөнгө салган каада-салттары, расмилери менен шайкеш келип, алар бирин-бири толуктап тургандыгын эчким тана албайт. Кимиси кимден аталган баалуулуктарды өзүнө ыйгарып алган-бул тарыхый маселе.

Жалпы адамзаттык баалуулуктар, кыргыздардын прогрессивтүү каада-салттары, Курандын адеп-ахлактык эрежелери чогулуп келип адам баласын жакшылыкка чакырат, ыймандуу болууга үндөйт. Алардын көздөгөн максаты бир болгондуктан коомдогу адамдарга коюлган эрежелерди, принциптерди улуттук же диний деп бөлүп жарбайэле алардын күчүн эффективтүү пайдалануу учурдун милдети. Азыркы мезгилде мамлекетибиз, коомубуз ушуга өтө муктаж болуп турган кези. Анткени ата-бабаларыбыз колдонуп келген жакшынакай каада-салттарыбыз, адеп-ахлактык нормаларыбыз тебеленип житкандыгын практикалык турмуш ырастоодо. Карыган ата-энесин таштап кетүү, ал турсун аларды кордоо, арам оокааттын артынан түшүү, абийирсиздик иштерди жасоо ж.б. фактылар бүгүнкү турмуштан кеңири орун алууда. Мындай биздин

табиятыбызга жат көрүнүштөргө бөгөт салууда адамдарды, айрыкча жаштарды, ыйман жолуна бурууда жогоруда аталган адеп-ахлактык нормаларды, традицияларды кеңири колдонуу, алардын ар-намысын коргоо-реалдуу турмушубуздун орчундуу маселеси.

Дагы бир жүрөктү өйгөн маселе жөнүндө айтуу парз. Экономикалык кыйын заманда үнөмдүү жашоонун ордуна жөнү жок ысырап керчиликке баруу обу жоктун иши экендиги сөзсүз. Исламдын ыйык китеби Куранда деле “Жекгиле, ичкиле бирок ысырап кылбагыла” дейт. (Араф сүрөсү, 31 аят).

Коомубуздун дээрлик көпчүлүгү жакырчылыкта жашап жаткан мезгилде исламдын бул иалабы өтө жөндүү жана колдоого алаарлык. Нечендеген мал союп, ичимдикти суудай агызып, жумалап той-аш берген адамдар арабызда аз эмес.

Кыргыздардын маркумду акыркы жолго узатуу мезгилинде жумшаган чыгымы акылга сыйбагандыгын айтуукерек. Үй-бүлөө чоң жоготууга дуушар болуп, кайгыга батып ыйлап турса, көңүл айтууга келгендердин бака-шака тамак үстүндө болушун эч нерсе менен түшүндүрүүгө да, актоого да мүмкүн эмес. Тутунган динибиз ислам деле, ыйык көргөн китеибиз Куран деле буга каршы. Канатташ жашаган өзбек туугандарда мындай жорук жок. Өлүмгө учураган үй-бүлөдө 3 күнгө чейин казан асылбайт. Колунан келсе кезектеги пайшамбилигинде бир жандык союп, куран окутуп коюшат.

Жыйынтыктап айтканда, ислам дини дүйнөдөгү болгон жакшы идеяларды, окууларды өзүнө камтып, аларды ынтымакчылыкка чакырып, ата-энени урматтоону, арамдыкка барбай таза болууну талап кылат. Ал социалдык өнүгүүнүн баскычы катары адамдардын рухий маданиятынын негизги компонени болуп жашай бермекчи.